

Švejk kao problem u povijesti češke filozofije 20. stoljeća^{*,**}

Posvećeno Josefu Zumru

Češki književni i likovni kritičar i estetičar Jindřich Chaloupecký napisao je u studiji pod naslovom „Čudnovati Hašek“ („Podivný Hašek“): „Sam Švejk je (...) prije svega govor. On nije romanekni lik, Švejk su priče koje pripovijeda i pripovijedanje samo“ (Chaloupecký 1983: 14). S mog gledišta, Chaloupecký je ovdje postavio osnovnu definiciju načina razmišljanja o Švejkju.

Samo što su tijekom stoljeća postojanja Hašekovog romana *Doživljaji dobrog vojaka Švejka za svjetskog rata* i roman i lik Švejka postali objekt bezbrojnih analiza i interpretacija povjesničara književnosti i kritičara ili esejista koji pišu o češkoj kulturi. Tijekom stoljeća Švejk je nedvojbeno postao najpoznatiji češki književni lik na svijetu. Uostalom, filozof Jan Patočka u svom eseju „Što su Česi?“, napisanom još prije pola stoljeća (na prijelazu iz šezdesetih u sedamdesete godine), primjećuje da „carstvo književne imaginacije poznaje samo jedno češko ime, ime dobrog vojaka Švejka“ (Patočka, 2006: 255).

Švejkova glasovitost nije uzrokovala samo to da se Hašekov roman još uvijek čita i reinterpretira te privlači pažnju akademskih rasprava i tema je znanstvenih skupova, već i „izmicanje“ lika Švejka iz strukture romana i općenito iz književno-znanstvenog diskursa. Ime ili vizualni prikaz ovoga književnog lika počeli su obavljati različite funkcije u raznoraznim kontekstima. To je najočitije u češkoj gastro industriji. U svrhu povećanja dobiti Švejkovo ime pojavljuje se u nazivima gostionica, njegov lik krasí natpise restorana, portretni švejkovski amblemi pomažu u prodaji majica, posuđa, čak i posteljine ili termometara, a možemo ga vidjeti i na razglednicama Praga, Plzenja, ali i gradova čije fiktivne varijante Švejk nije nikada posjetio u svijetu romana.

* The funding for the present publication was provided by the Czech Ministry of Education, Youth and Sports for specific research (IGA_FF_2023_040).

** Referat pod istim naslovom održan je kao predavanje na međunarodnoj konferenciji *Hašek. Švejk. Švejkoviny* koja je održana 15.–17. studenog 2023. u poljskom Krakovu (organizator: Instytut Filologii Słowiańskiej, Uniwersytet Jagielloński w Krakowie). Bila je to izrazito kraća verzija ovog teksta, koja nije bila publicirana.

Moj cilj u ovome članku nije baviti se svim ovim funkcijama i kontekstima (vidi npr. Hrabal, 2016), ali ipak ću ovdje pokušati ukazati na jedan od takvih konteksta u kojem se Švejk ne čita kao dio strukture romana. Neće biti riječi o gastro industriji ili komercijalnom turizmu, pa čak ni o državnoj promidžbi Republike Češke, već o filozofiji, točnije češkoj filozofskoj misli 20. stoljeća. Naime, čak su i neki od čeških filozofa primijetili Švejka i uzeli ga kao predmet svojih razmatranja.

Iako su filozofi obično umjetnosti romana bliži od marketinških tvoraca ili vlasnika restorana, i njima je Švejkov lik uglavnom služio u druge svrhe, a ne za promišljanje romana ili uloge romana u društvu. Za razliku od gastro industrije ili komercijalnog turizma, nije prvi i jedini razlog postojanja ovog lika u razmatranjima čeških filozofa stjecanje profita. Nadalje, iako funkcije koje ova figura ispunjava u filozofskom promišljanju u nekim slučajevima nisu lišene povezanosti s određenom interpretacijom Hašekovog romana, ipak je u mnogim tekstovima čeških filozofa kojima ću se ovdje baviti odnos Švejka kao književnog lika i strukture Hašekovog romana znatno potisnut.

Stoga će izvan mog interesa ostati ne samo parcijalni hašekološki prilozi, već i utjecajne i u povijesti češke književnosti i kritike dobro poznate refleksije Hašekovog romana kao što su npr. Jaroslav Durych (1927), F. X. Šalda (1928), Václav Černý (1932, 1965) ili Jan Grossman (1948), kao i iscrpne radove književnih znanstvenika o Hašekovu djelu, npr. Přemysla Blažičeka (1991) ili Milana Jankoviča (1960 i 1991) i dr. U ovom ću se članku posvetiti upravo promišljanjima onih čeških filozofa koji su se književnošću bavili samo marginalno, a Švejka su koristili u različite svrhe od kojih su neke prilično udaljene od Hašekovog romana kao predmeta estetskog vrednovanja ili sastavnog dijela europske tradicije romana.

Potrebno je ipak spomenuti da su poticaj za njihova razmišljanja često bili upravo sami književni kritičari, povjesničari ili pisci koji su počeli razmišljati o Švejkju, primjerice, u odnosu na češkost ili češku naciju ili općenito na ljudske osobine ili vrednote, bez odnosa prema romanu u cjelini.

Dodajem još dva „upozorenja“: jasno mi je da je moj pokušaj sagledavanja tekstova o Švejkju u okvi-

rima češke filozofske tradicije donekle umjetno konstruiran budući da su filozofi o kojima će ovdje biti riječi bili – kako u međuratnom tako i u poratnom razdoblju – sastavni dio intelektualnog života u kojem su se susretali i sukobljavali s književnim kritičarima ili piscima, pa se stoga njihovo razmišljanje o Švejkju ne može prezentirati kao način razmišljanja ili područje koje postoji izdvojeno, samo za sebe. Ipak, činilo mi se i čini mi se zanimljivo pratiti promjenjive filozofske kontekste u koje Švejk, a ponekad i Hašekov roman, zapadaju. Koliko mi je poznato, iako bi se od tekstova napisanih o Hašekovom *Švejkju* sigurno već mogla sastaviti mala biblioteka, recepciju Hašekova romana i lika Švejka još nitko nije promatrao kroz ovu prizmu. Jednako tako, jasno mi je da je u slučajevima nekih tekstova i filozofskih konteksta povezanih s njima bila riječ o bitnim dijelovima filozofskog razmišljanja danog mislioca, ali ponekad su to bili prilično marginalni tekstovi koji su imali razmjerno zanemarivu relevantnost za razmišljanje nekog filozofa.

Već krajem dvadesetih godina 20. stoljeća izazvala je polemiku glosa književnika i političara (u razdoblju 1925–1931, također, senatora) Viktora Dyka¹ koju je objavio u novinama *Národní listy* (Dyk, 1928) pod ironičnim naslovom „Junak Švejk“ („Hrdina Švejk“). Dyk ovu glosu nije napisao da bi kritički vrednovao ili interpretirao Hašekov roman, već da bi ukazao na to da je Švejk, koji je po njemu utjelovljenje slabosti, mekoće (naziva ga „junak-zabušant“), cinizma i ruganja bilo kakvim vrijednostima i autoritetima bez obzira na kontekst, postao „popularni i pobjednički junak naše poslijeratne Češke“ i uzor češkom društvu, a to ima nesretne posljedice na odnos češkog naroda prema vojsci i – kako kaže – na „moralnu spremnost“, odnosno sposobnost obrane čehoslovačke domovine (1928: 1).

Dykova glosa utemeljena je, naravno, na krivj pretpostavci da je nakon svih strahota i patnji koje je prouzročio Prvi svjetski rat kao jedino nasljeđe rata u poslijeratnoj Češkoj ostao samo ovaj „junak-zabušant“. No upravo se iz ove pretpostavke može otkriti da se lik Švejka odvaja od strukture romana već vrlo brzo nakon objavljivanja Hašekove knjige, te počinje u svijesti češkog društva figurirati kao predstavnik različitih osobina, vrijednosti ili narodnog karaktera u različitim diskursima. Ovo je zanimljivo i zbog činjenice da Hašekov roman nakon objavljivanja sigurno nije dospio u središte pozornosti češke književne kritike, iako je objavljivao u golemim

nakladama, što između ostalog pokazuje intelektualni elitizam tadašnje češke kritike.

Dyk, dakle, s jedne strane kritizira što je lik Švejka izvučen iz strukture romana – postao je uzor za drugi kontekst (razdoblje prve Čehoslovačke Republike) od onog u koji je „smješten“ roman (razdoblje raspada Austro-Ugarske). S druge strane pristaje na tu Švejkovu dekontekstualizaciju i supstancijalizaciju koja postaje polazište za njegova promišljanja jer ukazuje na štetnost uzora „junak-zabušanta“ za „moralnu spremnost“ naroda umjesto da poziva na „čitanje“ Švejka u kontekstu njegova vremena, odnosno njegova fikcijskog svijeta.

Upravo u polemiku koju je izazvao ovaj Dykov tekst uključio se kao jedan od glasova – doduše anonimno – jedan od čeških filozofa. Bio je to tadašnji predsjednik Tomáš Garrigue Masaryk² koji je za *Národní osybození* napisao kratku reakciju pod naslovom „Švejk i senator Dyk“ (Masaryk, 1928: 3). Masarykova polemika s Dykom nipošto nije promišljena filozofska rasprava. Na kraju svog teksta Masaryk navodi da je „Švejk za procjenu i osudu Austrije učinio mnogo više nego što je gospodin senator i pisac Dyk shvatio“ (1928: 3). No ova Masarykova završna izjava nije konzekventni zaključak njegovog teksta budući da se polemika objektivno više tiče mogućeg uključivanja milicije u tadašnji vojni sustav Čehoslovačke, a ne utjecaja Hašekovog romana ili književnog lika Švejka na povijesno ili društveno-kritičko mišljenje tog vremena. Masaryk kritizira Dyka da s pijedestala propovijeda ono što bi trebalo biti, umjesto da „promatra“ stvarno funkcioniranje društva i njegovih institucija, te da je u svojim govorima ponesen osobnim i političkim prepirkama. Masaryk ne zaboravlja spomenuti svoj program nazvan „realizam“ koji zahtijeva „promatranje“ konkretne stvarnosti i povijesno-političko znanje koji, po njegovom mišljenju, Dyku nedostaju. Dyk je godinama bio protivnik masarykovskog realizma i Masaryk je to vrlo dobro znao, pa je ovo podsjećanje na „realizam“ u raspravi koristio više kao sredstvo za njezino zaoštavanje, nego da pokaže svom protivniku put u jasniji uvid u predmet ove javne diskusije. Masarykova polemika je tako vođena više *ad hominem* (Dyk i Masaryk već su se godinama sukobljavali u politici), nego kao spor sa objektivnom argumentacijom bez obzira na to koji bi bio razlog spora. Švejk je međutim u ovoj polemici bio tek povod za političku „kratkotrajnu galamu“.

¹ Viktor Dyk (1877–1931) bio je češki pjesnik, prozaist, dramatičar i publicist. Pripadao je tzv. generaciji anarhističkih pobunjenika. U političkim događanjima se više angažira od 1911. godine, profilirao se kao desničarski i nacionalistički orijentiran političar, a nakon stvaranja Čehoslovačke jedan je od protivnika predsjedničke politike T. G. Masaryka i Edvarda Beneša. Umro je kod otoka Lopuda.

² Tomáš Garrigue Masaryk (1850–1937) kao filozof bavio se prvenstveno filozofijom povijesti, etikom i filozofijom religije, a prije svega pitanjima krize suvremenog čovjeka. Masaryk je proizašao iz pozitivizma, ali je svoju metodu nazvao noetički realizam. Studirao je filozofiju na sveučilištu u Beču gdje je na temelju teksta *Samoubojstvo* postao docent. Godine 1882. imenovan je izvanrednim profesorom filozofije na Sveučilištu Karlo-Ferdinand u Pragu.

Sasvim drugačiji karakter ima tekst „Narodna tradicija i češka filozofija“ (1939) koji je napisao Josef Ludvík Fischer³, istaknuta osobnost češke filozofije 20. stoljeća (Fischer 2013). Ovdje Švejk ulazi u kontekst razmišljanja o stanju i prirodi češke filozofije i njezine uloge u ekspaniranom povijesnom trenutku, tj. u situaciji kada je Čehoslovačka pod akutnom prijetnjom Hitlerove fašističke Njemačke. Josef Ludvík Fischer održao je predavanje s ovim naslovom u prostoru obnovljene *Jednote filozofike* 2. veljače 1939, dakle, nekoliko mjeseci nakon minhenskog sporazuma i mjesec i pol prije proglašenja Protektorata Češke i Moravske, a pismenu verziju predavanja završio je u već okupiranoj Čehoslovačkoj.

Prema J. L. Fischeru zadaća filozofije je obuhvaćati svijet u cjelini i u njegovim pojedinostima uz pomoć pojmova i pojmovnih veza, te se posredstvom pojmova izražavati o svijetu u definicijama. S očitim pozivanjem na antičku filozofiju Fischer tvrdi da jedino slijedeći put prema općem i prema razumijevanju svijeta kao cjeline možemo pronaći red u svijetu. Međutim, Fischer tvrdi da je češka filozofija posljednjih desetljeća – između ostalog i pod utjecajem Masarykova djela *Osnove konkretne logike* iz 1885. (a također i na tragu herbartizma, pozitivizma i pragmatizma, tj. filozofskih pravaca koji su dominirali u češkom filozofskom mišljenju od 19. stoljeća, usp. Zumr 1998) u kojem T. G. Masaryk predviđa nestanak apstraktnih područja ljudskog mišljenja i njihov raspad na konkretne znanstvene discipline – krenula putem proučavanja konkretnog života i društvene prakse. Fischer opisuje ovu tradiciju češke filozofije doslovno kao „prizemnu“, te je odustala od puta prema općem, prema razumijevanju reda svijeta. Fischer taj put naziva „putem stroge discipline“ (Fischer, 2013: 62).

Fischer opisuje češku filozofiju kao prizemnu, trezvenu i netragičnu, sklonu povratku bidermajeru, idiličnom, a po njemu se tim osobinama može okarakterizirati i češka književnost kojoj također nedostaju autori koji bi uspijevali umjetnički oblikovati „dubine neizmjerne stvarnosti“. Čak i takav autor kao što je Karel Čapek, koji je prema Fischeru mogao vidjeti te dubine, na kraju se ponizno vraća najobičnijim stvarima ljudskog života i popustljivošću i pomirljivom pogledu na ljudsku stvarnost.

³ Josef Ludvík Fischer (1894–1973) bio je češki filozof i sociolog koji je radio na sveučilištima u Brnu i Olomouci, a nakon Drugog svjetskog rata postao je prvi rektor obnovljenog Sveučilišta Palackog u Olomouci. Njegovo filozofsko djelo temelji se na češkoj strukturalističkoj tradiciji. Pokušao je stvoriti vlastiti filozofski sustav koji je nazvao „kompozicijska filozofija“ („skladebná filosofie“) i primjenjivao ga je prvenstveno na društvenu stvarnost. Kroz koncept „kulturnog prototipa“ (usp. s Foucaultovim konceptom „epistémé“), objašnjavao je strukturne sličnosti između dijelova kulturne stvarnosti npr. znanosti, politikom i ekonomijom. Znatnu pozornost posvetio je pitanjima demokracije.

Čak i onda kada je Čapek sposoban zahvatiti polifoniju ljudskog života, umjesto da se otisne na tragično putovanje otkrivanja složene, ali jedine stvarnosti, njegovo djelo završava u „previše ljudskom popustljivom relativizmu“ (2013: 63).

Kao jednu od iznimki češke filozofije („bezvremenski fenomen“), a ujedno i kao antagonist T. G. Masaryka, Fischer predstavlja F. X. Šaldu⁴ koji je po njemu cijeli život bio vjeran duhovnom herojstvu i patosu koji tako nedostaju češkoj tradiciji. Kod Šalde cijeni upravo sintetički individualizam, nastojanje da se od interesa za osobnost preraste u nadosobno, težnju prema cjelini. Rješenje „češkog pitanja“ koje je formulirao Masaryk vidi, govoreći personificirano, u sintezi Masaryka i Šalde.

Iako je Fischer odbacivao rezultate Masarykova filozofskog djelovanja – točnije rečeno više posljedice, nego rezultate – cijenio je Masaryka kao odgojitelja naroda i političara. Naziva ga „herojem prostodušnosti“. Iako je, prema Fischeru, njegov realizam rezultirao pozivom na „sitan rad“, on je sam svojim životom dokazao da je spreman boriti se za češku državnost „u svim krajevima svijeta“, pa je stoga bio suprotnost nazadnjačke udobnosti i prizemne životne sigurnosti (2013: 63).

Prema Fischeru, zadaća filozofa je u razumijevanju svijeta kao „kvalitativnog kozmosa“, te prepoznavanja reda koji u njemu vlada i u njegovom dopunjavanju jer je čovjek tvorac kulturnog kozmosa. On stoga samo pasivno ne otkriva red svijeta, već ga dopunjava u oblik kvalitativnog kozmosa. Taj red izgrađen je na hijerarhijskim odnosima različitih sfera ljudske stvarnosti od kojih svaka ima svoje zakonitosti i kvalitativne specifičnosti, a nijednoj od tih sfera ne smiju biti nametnute zakonitosti i specifičnosti druge sfere. Sloboda se tako nalazi u osiguravanju upravo onih specifičnosti svake od sfera koje su joj svojstvene. Prema Fischeru razumijevanje reda svijeta kao kvalitativnog kozmosa zahtijeva vrlo usredotočen i odgovoran rad i disciplinu.

Fischer je uvjeren da je češka filozofija, a time i češka nacija, izgubila iz vida tu zadaću kada se usredotočila na sitan rad i konkretne životne činjenice, prestala se baviti cjelinom kao kontinuiranim duhovnim kozmosom i počela je percipirati stvarnost kao skup disparatnih sfera. Tu je početak puta češke nacije prema prizemnosti i lagodnom životu i „nedostatku smisla za život u disciplini i redu“. (2013: 72)

⁴ František Xaver Šalda (1867–1937) jedan je od najznačajnijih čeških književnih kritičara. U svom djelu suprotstavlja se pozitivizmu, ponajviše su ga inspirirali Nietzsche, Guyau, Hennequin i Thibaudet. Od umjetničkog djela zahtijevao je prije svega umjetničku istinu i ideološku neovisnost. Kao kritičar svjedočio je književnim i umjetničkim počecima mnogih čeških osobnosti. Od 1919. radio je kao profesor romanskih književnosti na Karlovom sveučilištu u Pragu.

Upravo ovdje Fischeru pada na pamet Švejk, lik koji je po njemu rođen iz češke prizemnosti, ne-discipline, otpora prema svim autoritetima (ne samo austrijskim i vojnim) i odsustva junaštva, lik zaštićen „maskom budale“ koji izvodi jednu sabotažu za drugom. Iza te maske krije se upravo samo „zdrav razum malog čovjeka“ koji pobjedu ne postiže *usprkos*, već *zbog* nedostatka discipline i herojstva. Fischerova refleksija o Švejkju rezultira tvrdnjom:

Nejunački, neviteški, netragični odnos prema životu kao put do herojske pobjede nad njim – to je posljednji smisao Švejka, ali i naličje naše vrlo hvaljene objektivnosti i trezvenosti, a to je ujedno i posljednje objašnjenje našeg slabo razvijenog osjećaja za disciplinu. (2013: 72)

J. L. Fischer tako je svoje promišljanje o Švejkju smjestio u kontekst svog promišljanja o ulozi češke filozofije u razvoju češkog društva u vrijeme kada je češku nacionalnu egzistenciju ne samo potencijalno, nego i izravno ugrožavala Hitlerova Njemačka. Prema Fischeru, ona je bila ugrožena ne samo izvana, nego i iznutra – odsutnošću osjećaja za heroizam i prezirom prema tragičnom.

Dok je Dyk zamjerao Hašekju da je stvaranjem Švejka češkom narodu ponudio loš uzor nedostojan oponašanja, pa je u Švejkju vidio prvenstveno mogući uzrok devalvacije nacionalnog karaktera, Fischer tvrdi da je Švejk posljedica, prezentacija loših strana nacionalnog karaktera. U Fischerovoj argumentaciji za rođenje Švejka zapravo je kriva češka filozofija koja nije uspjela ispravno oblikovati nacionalni karakter, omogućivši Hašekju da u liku Švejka utjelovi tamnu stranu češkog nacionalnog karaktera.

Zasigurno najpoznatija refleksija Hašekovog romana iz pera češkog filozofa je esej „Hašek i Kafka ili groteskni svijet“ Karel Kosika⁵ koji je Kosík najprije održao kao predavanje na simpoziju *Souvislosti a perspektivy prózy* u Pragu 10. – 12. siječnja 1963. i koje je potom objavljeno u više verzija časopisnih i knjižnih izdanja.⁶ Za razliku od

⁵ Karel Kosík (1926–2003) bio je češki filozof i utjecajni intelektualac svog vremena, predstavnik češkog nedogmatskog marksističkog smjera. Bio je blisko povezan s jugoslavenskim filozofima koji su se okupljali oko časopisa *Praksis* u kojem je Kosík bio član redakcije.

⁶ Hájek, Jiří; Benhart, František (ur.) 1963. *Souvislosti a perspektivy prózy. Mezinárodní setkání prozaiků a kritiků*. Praha: Československý spisovatel, str. 71–77; skraćeno iste godine pod naslovom „Hašek a Kafka“ u okviru zbornika tekstova „Rozhovor o próze“, u: *Literární noviny* 12 (3), 19. siječnja, str. 3; zatim s bilješkama u uređenoj verziji 1963. u časopisu *Plamen* 5(6), str. 95–102; i još u knjižnim izdanjima Kosík, Karel 1993). *Století Markéty Samsové*. Praha: Československý spisovatel, str. 121–131; Příbáň, Michal (ur.) 2003. *Z dějin českého myšlení o literatuře 3. Antologie k Dějinám české literatury 1945-1990*. Praha: ÚČL AV, str. 103–112; Trávníček, Jiří (ur.) 2009. *V kleštích dějin. Střední Evropa jako pojem a problém*. Brno: Host, str. 131–141; najnovije izdanje u ediciji Jana Mervarta Kosík, Karel 2019. *Dialektika, kultur a politika. Eseje a články z let 1955–1969*. Praha: Filosofía, str. 126–137.

većine drugih načina korištenja lika Švejka u raznorazne svrhe unutar filozofskih refleksija, ovo je prije svega refleksija Hašekovog romana i interpretacija lika Švejka kao sastavnog dijela strukture romana. Kosík je ovaj esej kasnije dopunio fragmentarnim tekstom „Švejk i Bugulma ili rođenje velikog humora“ koji je napisao još 1969, ali je prvi put objavljen tek 1993. u zborniku tekstova *Stoljeće Markete Samsové* (Kosík 1993). Već na početku ovog teksta naglašava da je Švejka potrebno shvaćati kao sastavni dio Hašekove „pjesničke slike“:

Svaka interpretacija, koja ignorira postojanje te pjesničke slike jer ju je previdjela zbog lošeg čitanja, te pokušava izravno ili neposredno odgovoriti na pitanje tko je ili što je Švejk, snosi posljedice svoje zaslijepljenosti. (Kosík, 2019: 138)

U eseju „Hašek i Kafka ili groteskni svijet“ Kosík povezuje Haška i Kafku jer su obojica potekli iz istog vremensko-prostornog miljea, iako se njihovo djelo obično percipira kao dijametralno suprotno. Tvrdi da su Švejka u poslijeratnom razdoblju čitatelji čitali prije svega kao humoristični roman koji donosi olakšavajući smijeh nakon proživljenih ratnih strahota, no upozorava da svijet Haševog romana sadrži i zastrašujuća mjesta koja se ne izmjenjuju s komičnim mjestima, već izrastaju iz zajedničkog grotesknog svijeta.

Kosík je svjestan da se lik Švejka ne može istrgnuti iz strukture romana u kojem je Švejkov protivnik anonimni stroj moći, mehanizam koji uzrokuje događaje u priči prisiljavajući likove na postupke koji se često čine besmislenima ili apsurdnima. Prema Kosíku, Švejk je izvan romana tek „veseli pajdaš, šaljivdžija, obješenjak“ (2019: 133) ili kao što piše u „Švejkju i Bugulmi“: „figura drugorazredne književnosti“ (2019: 138).

No upravo zato što je Švejk produkt tog besmislenog naopakog mehanizma, on je figura koju je teško odrediti: je li luđak, budala, pametnjaković, dobričina, simulant ili lojalan podanik? (2019: 134). Prema Kosíku, na to pitanje nije moguće odgovoriti jer se Švejk u određenim situacijama pojavljuje kao implikacija sistema. Doslovnim ispunjavanjem naredbi razotkriva apsurdnost ovog sistema. Istodobno Kosík tvrdi da Švejk nije luda jer luda, ako prijede propisane granice, tj. iskorači iz diskursa neobavezne šale, na vlastelinskom dvoru nije shvaćen ozbiljno. Međutim, Švejk iritira svoje nadređene i pritom ne prelazi nikakve granice, samo izvršava naredbe i upute mehaniziranog sustava.

Kosík interpretira Švejka kao biće koje ne dopušta da ga sistem reducira na puku stvar kojom sistem može raspolagati, a to ga navodi na promišljanje situacije čovjeka u racionaliziranim i mehaniziranim društvenim sistemima i mogućnostima slobodnog života u njima. Doslovno kaže: „Čovjek je nesvodiv na stvar, on je *više* od sistema faktičkih odnosa u kojima se kreće i koji ga pokreću“ (2019: 135).

U drugom (već spomenutom) tekstu „Švejk i Bugulma ili rađanje velikog humora“ Kosík opisuje Švejka kao hodočasnika suvremenog svijeta, svijeta bez Boga, koji ne traži ništa. Situacije kroz koje prolazi ne mijenjaju ga, ma kako groteskne ili apsurdne bile, nižu se jedna za drugom jer Švejkovo „ja“ je ogledalo potencijalno beskrajnih situacija koje se slažu jedna na drugu, a koje proizvodi „Veliki mehanizam“ (usp. 2019: 143).

U tom kontekstu Kosík o Hašekovom govori kao o zapisivaču „zbivanja tog vremena“ koji „vjerno zapisuje ono što mu samo zbivanje diktira“. Njegova ironija nije ironija pisca koji se opija vlastitom duhovitosti, domišljatosti, zaigranosti te samoga sebe i svoje stvaralaštvo stavlja u središte pozornosti i tako predstavlja vrhunac modernog subjektivizma (usp. 2019: 143). Iza ovih Kosíkovih riječi ne može se previdjeti polemički žalac usmjeren protiv kundurovskog pisanja, iako to sam Kosík u svojim esejima ne navodi eksplicitno. Prema Kosíku pisac stječe slobodu upravo onda kada se u svom stvaralaštvu oslobađa od ovog subjektivizma.

Iz gore navedenih razloga nije moguće, tvrdi Kosík, Hašekove *Doživljaje dobrog vojaka Švejka za svjetskog rata* jednostavno interpretirati kao pučki humoristički roman. Hašekov roman doduše izaziva smijeh, ali osim toga zahtijeva interpretaciju jednako kao i Kafkino djelo. Prema Kosíku predstavljaju Kafkino djelo i Hašekovo djelo dvije vizije suvremenog mehaniziranog svijeta: Kafka prikazuje otuđenog čovjeka u opredmećenoj svakodnevici, a Hašek čovjeka koji izmiče pritisku racionalnih mehanizama suvremenog svijeta.

Promišljanja Karela Kosíka nije moguće čitati bez dovođenja u vezu s njegovim bitnim filozofskim djelom *Dijalektika konkretnog* (Kosík 1963a) koje je objavljeno iste godine kad i esej „Hašek i Kafka“. Tadašnji marksistički humanizam koji se šezdesetih godina 20. stoljeća oblikovao u Čehoslovačkoj – doduše kao dio marksističke filozofije, ali protiv ortodoksnog marksizma – učinio je pojam „prakse“ jednim od najvažnijih pojmova u svom konceptualnom sustavu. Nasuprot ortodoksnom marksizmu koji je praksu shvaćao prvenstveno kao „rad“, tj. kao aktivnost koja služi za materijalno osiguranje čovjeka u svijetu i proizvodnju sredstava potrebnih za život, za Kosíka i marksistički humanizam „praksa“ znači put koji izvodi čovjeka iz carstva nužnosti u carstvo slobode (rečeno unutar osnovne diferencije Marxa i Engelsa). Kosík puno veći naglasak stavlja na kreativnost i procesualnost prakse te na njezinu sposobnost oslobađanja čovjeka od okova carstva nužnosti. Zato se Kosík okreće književnosti, umjetnosti, a također i filozofiji kao djelatnostima koje čovjeka oslobađaju od svakodnevne nužnosti da svoju egzistenciju održava, širi i reproducira posredstvom proizvodne prakse. Djela umjetničke i filozofske prakse tako postaju oblikovnim dijelovima ljudske stvarnosti. U *Dijalektici konkretnog* Kosík navodi:

Različite formacije ljudske svijesti (...) postaju – čim su oblikovane i formulirane – sastavni dio ljudske svijesti i stoga gotove forme u kojima svaki pojedinac može proživljavati, shvaćati i realizirati probleme cijelog čovječanstva. Nesretna svijest, tragična svijest, romantična svijest, platonizam, makijavelizam, Hamlet i Faust, Don Quijote, Josef Švejk i Gregor Samsa kao povijesno nastali oblici svijesti ili načini ljudske egzistencije koji su u ovom klasičnom obliku stvoreni u određenoj, jedinstvenoj i neponovljivoj epohi, ali jednom stvoreni, otkrivaju svoje prethodnike u raspršenim fragmentima prošlosti koji su u odnosu prema njima nesavršeni pokušaji. Čim se formiraju i nalaze se „ovdje“, uključuju se u povijest jer sami stvaraju povijest i stječu valjanost neovisnu o izvornim povijesnim uvjetima njihova nastanka. Društvena stvarnost kao ljudska narav neodvojiva je od svojih proizvoda koji u odnosu na nju nisu vanjske i sporedne „stvari“, te ne samo da otkrivaju karakter ljudske stvarnosti (naravi), već ga retroaktivno stvaraju. (1963a: 100–101)

Ovakav način razmišljanja približava Kosíka tadašnjem fenomenološki utemeljenom tipu egzistencijalizma koji je promišljao načine odnosa čovjeka i svijeta, za razliku od uvjerenja ortodoksnog marksizma, prema kojemu je čovjek proizvod materijalnih uvjeta, povijesnih okolnosti i klasnog porijekla. Kosík se okreće umjetnosti i filozofiji jer u njima ne vidi ni instrumentalno prisvajanje materije serijskom industrijskom proizvodnjom ni prisvajanje materije intencionalnošću stvaratelja, već dijalektičko prožimanje subjekta i objekta. No, dok je Heidegger praksu shvaćao kao opredmećivanje, a Sartre kao projekciju intencije u stvar, Kosík se usredotočio na sam proces ostvarenja stvari u svijetu posredstvom ljudske djelatnosti.

Kosíková koncepcija i interpretacija Švejkovog lika pokazuje što ostaje od ovako shvaćene prakse u kojoj se čovjek (a ne stvar) nađe u svijetu kojim upravlja mehanizirani sustav: perverzija sustava (usp. Růžička, 2021).

U eseju „Hašek i Kafka“ postoji još jedan odlomak koji je vrijedan pažnje u kontekstu ovog članka jer Kosíkov razmišljanje o Švejkovom izričito smješta u okviru tadašnjeg marksističkog humanizma:

Švejk je sluga feldkurata Katza i kasnije natporučnika Lukáša. Gospodar izdaje zapovijedi, a sluga ih izvršava. Gospodar je namjera, a sluga njeno ostvarenje. (...) Gospodar treba slugu i ne može bez njega. (...) Tko je u toj ovisnosti gospodar, a tko sluga? Tko kome nameće svoju volju i tko je aktivan u tom odnosu? (2019: 128)

U ovom odlomku ne možemo ne primijetiti varijaciju dobro poznatog poglavlja iz Hegelove *Fenomenologije duha* pod nazivom „Gospodar i rob“ (Hegel, 1960: 154–161), u kojem Hegel ukazuje na dijalektički obrat koji se događa u odnosu „ropske“ i „gospodareve samosvijesti“. Hegel polazi od ideje da rob u početku nije svjestan sebe sama i da se boji predmetnog svijeta i gubitka života, ali

posredstvom preobrazbe predmetnosti (dakle prakse) sazrijeva do samo-svijesti i tako se oslobađa straha. Nasuprot tome, gospodar se prema predmetnom svijetu odnosi kao potrošač, on prema njemu ima samo posredovan odnos preko roba. Ortodokсни čehoslovački marksizam minimizirao je Hegelov utjecaj na Marxa, ali za Kosika i češki marksistički humanizam bio je Hegelov utjecaj na Marxa (i Marxove rane tekstove) prilično važan.

Iz ovog mog okvira Kosíkovog razmišljanja o Hašekovom romanu valjda je dovoljno očito da Kosík nije čitao *Doživljaje dobrog vojaka Švejka* kao popularni humoristični roman kao što je bio običaj u tadašnjoj češkoj tradiciji. U spomenutom eseju iz 1963. godine Kosík izričito izjavljuje da tumačenje Hašekova romana kroz „načelo pučkosti“ onemogućuje njegovo razumijevanje. (Kosík, 2019: 127) Upravo iste godine kad i Kosíkov esej objavljena je knjiga filozofa Karela Máche i Jiřine Máchové⁷ *Ljudi i socijalizam. Problemi socijalističkog načina života*, koja sadrži tekstove posvećene Hašekovom Švejkju „Demokratizam i Švejk“ i „Švejkizam i socijalizam“. Ovi se tekstovi u okviru tadašnjeg češkog marksističkog razmišljanja mogu smatrati antinomijom Kosíkovim tekstovima. Oni zastupaju tadašnji marksizam u obliku propagandističke državne ideologije, a tu „pučkost“ shvaćenu kao socijalistički demokratizam smatraju fundamentalnom za Hašekov roman.

Recepciji Hašekovog romana autori zamjeraju što je malo pažnje posvetila Švejkju kao „socijalnom tipu“, iako je Švejk „predstavnik naroda u književnosti“ (Máchová – Mácha, 1963: 154). Štoviše, autori Švejka čak prikazuju kao vjesnika osebujne antiidealističke filozofije:

Nemojmo iz ovoga zaključiti da Švejk nema vlastitu filozofiju; naprotiv, temeljna ideja cijelog lika i knjige je duboka; ali to je filozofija sasvim drugačija od onog što se smatra filozofijom u austrijsko-buržujskom društvu. To je prije svega filozofija koja nije otvoreno izražena – već je brižljivo skrivana. (1963: 158)

U usporedbi s Kosíkovim tekstovima, ovi se iskazi doimaju gotovo autoparodijskim. Tadašnja ideološka interpretacija Hašekovog romana je

smijeh, koji je roman izazivao, predstavljala kao ismijavanje „buržujskog svijeta“ i u Švejkju vidi heroja socijalističkog demokratizma. Máchová i Mácha navode:

I stoga je Fučík bio u pravu kada je napisao da „sve pojmove buržujskog svijeta kao što su patriotizam, njegov moral, njegova pravda i poredak, Švejk tako savršeno ismijava da je tendencija nazadnjačkog društva uvijek boriti se protiv njega, a ne se mu radovati.“ (1963: 161)

To je zapravo i prilično osebujno objašnjenje ne baš pozitivne recepcije Hašekovog romana od strane dijela tadašnje kritike.

Godinu dana kasnije filozof kršćanske (ekumen-ske) struje češke filozofije Ladislav Hejdánek⁸ napisao je kratku reakciju na tekst dramatičara Milana Uhdea *Josef Švejk i Ivan Denisovič* (Uhde, 1964) pod naslovom „Sancho Panza, Švejk i Ivan Denisovič“ (Hejdánek, 1965)⁹. Hejdánekova polemika u velikoj mjeri uobličena je kao niz retoričkih pitanja koja Hejdánek postavlja nad Uhdeovim tekstom. Hejdánek zaključuje da Uhdeova razmatranja sadrže donekle nepravedna i lažna vrednovanja (Hejdánek 1965: 31) i objašnjava zašto mu se čini da je tako. Hejdánek smatra da Uhde, ne sasvim opravdano, smatra Švejka tipom čovjeka koji se ne želi angažirati u popravljaju ionako nepopovrljivog svijeta, već samo uspijeva lukavo izbjegavati zamke svijeta, nema nikakav pravi odnos s drugima jer s figurama koje se kreću samo po putevima koje je zacrtao sistem nije ni moguć nikakav odnos. Švejk je u Uhdeovoj verziji samo nošen poviješću, on opstaje, ali ne pobjeđuje, ničime ne pridonosi svijetu, on nije „suvršen povijesti“. Međutim Hejdánek primjećuje da se to odnosi praktički na svakog čovjeka. Svaki čovjek ima ograničene rezultate, svatko je u značajnoj mjeri determiniran događajima i poviješću te nije njihov pokretač. Prema Hejdáneku, „suvršen povijesti“ također je dio sustava. Švejkova zabluda leži u tome što se svijetu ne može pomoći. Prema Hejdáneku, pomoć je moguća kroz „izgradnju istinski ljudskih odnosa s drugima koji se neće svesti na puko suosjećanje“. Znakovito je da Hejdánekovo razmatranje završava pitanjima: Je li vjera suvre-

⁷ Karel Mácha (1931) je filozof čije je razmišljanje doživjelo mnoge promjene. Do sredine 1960-ih bavio se uglavnom hegelijanstvom, pitanjima „povijesne nužnosti“, etike, odnosa pojedinca i povijesti, da bi u drugoj polovici 1960-ih njegova pozornost više bila usmjerena na antropološke aspekte moderne civilizacije. Nakon što mu je početkom 1970-ih zabranjen pristup akademskoj zajednici, radio je povremene poslove i emigrirao u Njemačku 1978, preobrativši se na katoličanstvo i baveći se filozofijom religije, teologijom i crkvenom poviješću. Zatim je radio na njemačkim sveučilištima do kraja svog produktivnog života. Jiřina Máchová (1931) uglavnom se bavila pitanjima obiteljskog života i bila je zaposlena na Odsjeku za dijalektički i povijesni materijalizam na Fakultetu opće medicine. Njezin rad pripada ideološkoj propagandi toga doba.

⁸ Ladislav Hejdánek (1927–2020) bio je češki filozof kršćanske (evangeličke) orijentacije koji je šezdesetih godina aktivno sudjelovao ne samo u ekumenskom dijalogu između evangelika i katolika, već i u dijalogu između marksističkih i kršćanskih mislilaca (npr. upravo Karela Kosíka). Sedamdesetih godina 20. stoljeća bio je lišen mogućnosti rada u akademskoj sferi i bio je običan radnik. Ipak je vodio neslužbene seminare za studente Evangeličkog teološkog fakulteta, a nakon smrti Jana Patočke postao je glasnogovornik Povelje 77. Nakon 1989. postaje najprije docent, a zatim i profesor u području filozofije na Karlovom sveučilištu u Pragu. Uglavnom se bavio odnosom istine i vjere, ali ne s teološkog, već filozofskog gledišta.

⁹ Tekst je kasnije uvršten u knjigu Hejdánek, Ladislav 2010. *Setkáni a odstúp*. Praha: Oikúmené, str. 80–83.

menih donquijota dovoljno istinska i duboka? Ne počinje li povijest Švejka izdajom i podrivanjem Don Quijoteova? (Hejđánek 1965: 32)

Problem ove polemike oko Hašekovog Švejka je to što Švejku predbacuju nešto što on nije i ne može biti, a čine to jednako i Uhde i Hejđánek. Oni ne diskutiraju o Švejku, već o moralnom angažmanu suvremenog čovjeka. Njihova prepirka mogla bi imati smisla kada bi se odnosila na ljudska bića koja Švejk za njih predstavlja, ali nije tako. I Uhde i Hejđánek izgubili su iz vida to da je Švejk figura s određenom funkcijom u Hašekovu romanu, a njezina valjanost ograničena je kontekstom romana. Izvan toga može poslužiti kao inspiracija za razmišljanje o bilo kakvim pitanjima koja se tiču čovjeka, ali nema smisla razmišljati o tome kakva bi trebala biti.

Zapravo je zanimljivo da Jan Patočka,¹⁰ jedan od najznačajnijih čeških filozofa 20. stoljeća, nije pisao o Hašekovu romanu ili o liku Švejka. S jedne strane, to je zanimljivo jer je pisao o češkom narodu i Česima, a s druge jer je pozornost (iako sporednu) posvetio i pitanjima umjetnosti, estetike, uključujući i neke češke pisce (K. H. Mácha, J. Čapek, J. Durych, I. Vyskočil i dr.). Osim navedenih općih napomena o Švejkovoj slavi u svijetu, znamo samo da je o Švejku razmišljao kad je pripremao esej „Ratovi 20. stoljeća i 20. stoljeće kao rat“ koji je potom postao dio njegovih *Heretičkih eseja o filozofiji povijesti* koje je dovršio 1975. To znamo iz sačuvanog koncepta ovog eseja, u kojem je napravio fragmentarne bilješke o iskustvu rata uz knjigu Ernesta Jüngerera *Der Kampf als inneres Erlebnis* (1922), koja otkriva besmisao rata „s gledišta svakodnevice, s gledišta životâ i njihovih rasporeda“:

Švejk i žrtvovani (razapeti, nepoznati vojnik itd. ...Faulkner *Legenda*; Švejk – bijeg s gledišta dnevnog, naspram toga ozbiljnost noćnog)

Žrtva kao tračak smisla – oni koji ostaju na rubu ništavila, koji se tamo „smještaju“ – nasuprot tome, mi smo uvijek smješteni u ovom svijetu i onaj drugi uvijek vidimo kao otklon, kao prijelazni, prolazni u odnosu na svijet živih. Tumačimo ovaj drugi svijet iz ovozemaljskih rasporeda – kao sredstvo za postizanje naših ciljeva.

¹⁰ Jan Patočka (1907–1977) bio je češki filozof i od 1960-ih jedan od najutjecajnijih intelektualaca u tadašnjoj Čehoslovačkoj. U 1930-ima studirao je kao stipendist kod Edmunda Husserla i Martina Heideggera, a bio je u prijateljskim odnosima s Eugeneom Finkom. Najvažniji je predstavnik češke fenomenologije, bavio se filozofijom povijesti, djelom Jana Amosa Komenskog, ali i estetikom. Bio je jedan od prvih glasnogovornika Povelje 77. Njegovo djelovanje kao docenta odnosno profesora filozofije na Masarykovom sveučilištu nakon 1945. ili na Karlovom sveučilištu nakon 1968. nije dugo trajalo iz ideoloških razloga, znatan dio svoje profesionalne karijere bio je „podnošen“ na mjestima urednika u raznim institucijama.

Rat kao besmislen, kao nihilistički rat, upravo pruža najveću priliku za otkrivanje drugoga. (Patočka, 197[?]: 5–6)

Švejkovo ime nije dospjelo u konačnu verziju eseja, ali kako iz fragmentarnih bilješki, tako iz usporedbe s gotovim rukopisom iz 1975. jasno je da je Patočka u razmišljanjima o ratu kretao od diferencije: dnevno vs. noćno. „Dnevno“ je naš svijet, život, mir, napredak, „noćno“ je ozbiljno, smrt, ništavilo, svijet drugog.

„Na koji način dan, život i mir vladaju svakim pojedincem, njegovim tijelom i dušom?“ – pita Patočka u *Heretičkim esejima*.¹¹ Njegov odgovor je: „Pomoću smrti, ugrožavanjem života“ (Patočka, 1990: 136). Tijekom svakodnevnog života čovjek ne priznaje smrt, ona za njega nije mjerilo vrijednosti, ona je transcendentna životu; naprotiv, za njega život ima najveću vrijednost. Ratove planiraju ljudi, vode ih s obzirom na živote budućih generacija, ali iskustvo ratne bojišnice priziva noć sa svom neodgodivost. Čovjek se na bojišnici susreće sa smrću oči u oči i tek tu shvati da život nije sve. Odreći se života, žrtvovati se, bila bi relativna odluka u odnosu na sam život, ali iskustvo rata je apsolutno iskustvo – ono nije vezano uz svakodnevicu, stoga žrtva nije relativna, ona ima značenje sama u sebi.

Patočka je stoga o Švejku razmišljao kao o reprezentativnom subjektu ontološko-etičke distinkcije principa „dnevnosti“, tj. kao nekoga tko je – iako u ratnom prostoru – izvan iskustva bojišnice, netko tko ne posreduje iskustvo rata, iskustvo s „noćnim“, sa smrću, sa žrtvama. Iz fragmenata Patočkinih razmišljanja možda bi se dalo izvoditi zaključke o tome kako bi on mogao interpretirati i vrednovati Hašekov roman. Bi li ga nazvao ratnim romanom i zaslužuje li, po njegovom mišljenju, upravo Švejk biti jedinim češkim književnim likom koji se proširio preko granica češke kulture? Međutim, ovdje bih već bio na području čistih nagađanja i pretpostavki.

Ubrzo nakon smrti Jana Patočke 1977. godine filozof i evangelički pastor Erazim Kohák¹² završio je u Bostonu knjigu *Narod u nama. Češko pitanje i humanistički ideal u vrijeme normalizacije* koju u Kanadi objavljuje emigrantska izdavačka kuća Josefa Škvoreckog i Zdene Salivarove Sixty-Eight Publishers, iako je namijenjena češkom čitatelju. (Kohák, 1978.) Kohák, koji je značajan dio svog produktivnog života proveo u emigraciji na sjever-

¹¹ Citati iz *Heretičkih eseja o filozofiji povijesti* prema hrvatskom prijevodu Matije Ivačića (Zagreb: Litteris 2018).

¹² Erazim Kohák (1933–2020) bio je češki filozof i evangelički župnik. Studirao je filozofiju i religiologiju na Yale University u New Havenu te u razdoblju 1960–1995 radio na Boston University u državi Massachusetts. U Češku se trajno vratio tek 1995. godine. Posljednje godine svog života posvetio je prijemu svega ekološkim temama.

noameričkom kontinentu (1948-1989), u njoj promišlja češki narodni karakter i situaciju češkog naroda i pojedinca u razdoblju nazvanom normalizacija.¹³

Već u predgovoru zaključuje kako filozofija ne treba mijenjati već spoznavati svijet „podizati ljudski bitak s razine slučajnosti na razinu kritičke svijesti kako bi ga potom ljudi sami mogli slobodno i kritički mijenjati“. (1978: 8) Međutim, prema Koháku, normalizacija u Čehoslovačkoj u to je vrijeme sugerirala čovjeku ideju da se čovjek treba zadovoljiti s „prizemnim proživljavanjem“ i zamijeniti „dušu za ugodan život“ (1978: 9).

Već iz spomena u poglavlju „Pitanje narodne naravi“ može se zaključiti da će Švejk Koháku poslužiti kao predstavnik te prizemnosti (o Švejk u sličnim kontekstima razmišljao već J. L. Fischer). Kohák smatra da Švejka doživljavamo kao običnog i prirodnog čovjeka te dodaje: „od čovjeka već tako malo očekujemo“ (1978: 86).

Međutim, Kohák dalje eksplicitno imenuje ovu naznačenu Švejkovu neadekvatnost: „Švejk je užasan tip čovjeka: ulizica, nizak, varalica, odvratno grub [...] pametnjaković, nepošten – ali ima bezazlene modre oči: zar stvarno mislimo da ‚iskrenost‘ ili prostodušnost iskupljuju pokvarenost?“ (1978: 102) Kohák u Švejk u zapravo ne vidi ništa drugo nego deponij negativnih osobina koje bi češki narod trebao izbjegavati.

Kohák se u svojoj knjizi ne bavi književnim likom Švejka, a pogotovo ne romanom Jaroslava Haška. Čak primjećuje: „O Švejk u nije zanimljivo to što je napisan, već to što je lik Švejka dobio direktno simboličko značenje“ (1978: 102). Koháka zanima češki nacionalni karakter čije naličje prema njegovu mišljenju predstavlja Švejk.

On pritom ne smatra da se nacionalni karakter temelji na nekoj supstancijalnoj češkosti koja se očituje u Švejkovoj prezentaciji. Kaže: „Ako uzmemo Švejka za primjer, postat ćemo švejkovi.“ Dakle smatra da je nacionalni karakter rezultat djelovanja pojedinaca. Prema njegovu mišljenju, postajemo Česi (odnosno pripadnici pojedinih naroda), ali to nije jednokratni izbor, već određena ponavljana, citatna praksa. Za Koháka Švejk predstavlja karikaturu porobljenog čovjeka: „Borba za slobodu i čovječnost prvenstveno je borba za prevladavanje Švejka u sebi“ (1978: 120).

Osamdesetih godina 20. stoljeća Haškov roman i lik Švejka dolaze u kontekst tadašnjih brojnih promišljanja i polemika o naravi i mogućem identitetu Srednje Europe. Jedno od prvih razmišljanja čeških intelektualaca o ovoj temi predstavlja predavanje

Václava Bělohradskog¹⁴ iz svibnja 1981. pod naslovom „Mitteleuropa: Austrijsko Carstvo kao metafora“, koje je prvi put objavljeno u iseljeničkom tromjesečniku *Proměny*, a kasnije je postalo poglavlje u jednoj od njegovih najvažnijih knjiga *Prirodni svijet kao politički problem. Eseji o čovjeku kasnog doba* (Bělohradský 1991).¹⁵

Ovdje Bělohradský ne razmišlja o Švejk u kao o tipu čovjeka ili predstavniku češkosti, niti kao o književnom liku. On koristi fiktivni svijet Haškovog romana kako bi ilustrirao svoju ideju pojma *Mitteleuropa* kao metafore carstva u raspadu koje je zbog stvaranja multinacionalnog odnosno transnacionalnog univerzalizma dopustilo vladavinu neosobne državne administracije umjesto vladavine ideje koja bi narodima pružila osjećaj pripadnosti i dala smisao životima pojedinaca. Bělohradský stoga razlikuje pojam „Mitteleuropa“ od pojma „Srednja Europa“ u geografskom ili povijesnom smislu. On ga shvaća kao ideološki projekt proizašao iz povijesnog iskustva Austrijske Monarhije koja je nastala na višenacionalnoj osnovi protiv ruskih i njemačkih hegemonija, ali je legalitet zakona i državne uprave stavila iznad legitimiteta države.

Kao što se Karel Kosík na početku svog eseja o Hašeku i Kafki zapitao što povezuje ova dva autora, a odgovor je pronalazio u zajedničkom vremenu i prostoru tadašnjeg Praga, tako se Bělohradský pita što povezuje ne samo Haška s Kafkom, već i s Musilom, Brochom, Rothom te također s Wittgensteinom, Freudom, von Hayekom i drugima. Po njemu je to upravo vrijeme i prostor Austrijskog Carstva u raspadu. No Bělohradský koristi sve spomenute autore kako bi vlastite teze ilustrirao primjerima pojedinih romanesknih fikcija ili idejnih projekata, te stoga uočava sličnosti, a ne razlike među njima.

Za Bělohradskog je „uniforma“ važan simbol „Mitteleurope“. Ne smatra je samo simbolom portretka neosobne državne birokracije, već i europskog racionalizma i objektivizma. On uniformu ne shvaća samo kao prezentaciju reda, već ona predstavlja i oslobađanje života „od njegove noćne strane“ (Bělohradský 1991: 49). Dakle, kod Bělohradskog se susrećemo s distinkcijom koju je koristio Patočka „dnevno vs. noćno“.

U Haškovom romanu nalazi prikladnu ilustraciju ovog simbola: „Vojnike pokapaju gole“ – rekao je drugi vojnik – 'u tu uniformu opet odjenu drugog

¹⁴ Václav Bělohradský (1944) je filozof i sociolog, učenik Jana Patočke. G. 1970. emigrirao je u Italiju gdje je radio na sveučilištu u Genovi, a od 1990. u Trstu kao profesor političke sociologije. Pristalica je ljevičarskog liberalizma, u češkoj sredini je povezan s filozofskom postmodernom.

¹⁵ Već 1984. godine Václav Havel izdao je u samizdatu u *Ediciji Expedice* zbornik pod istim naslovom. U njemu nisu bili svi tekstovi Bělohradskog koji se nalaze u ovoj knjizi, a uključivao je i tekstove još petorice drugih autora.

¹³ Pojam *normalizacija* je razdoblje u čehoslovačkoj povijesti od gušenja Praškog proljeća 1968. i ponovnog jačanja moći komunističke partije i sovjetskog utjecaja, traje sve do 1989. godine i završava baršunastom revolucijom.

živog čovjeka i tako u krug'. 'Dok ne pobijedimo' – komentirao je Švejk“ (Hašek 1962: 143).

Druga važna značajka „Mitteleurope“ je, prema Bělohradskom, svijest o nemogućnosti finalnosti, nedovršenosti povijesti, „unutarnje nedovršenosti svakog djela“ što shvaća kao posljedicu kritike europske metafizike, kao spoznaju da nije moguće doći do definitivne hijerarhije vrednota (Bělohradský 1991: 49, 56). Bělohradský navodi: „*Dobri vojak Švejk* nikako ne može završiti, ne može pobijediti ni u jednom ratu, njegove su priče zauvijek bez finala; one se odvijaju tamo gdje nijedna povijesna nužnost ne može.“ (Bělohradský 1991: 57). Prema Bělohradskom, filozofski utemeljena ideja o nemogućnosti finalnosti odrazila se i na kompozicijski princip *Doživljaja dobrog vojaka Švejka* koji zapravo onemogućuje dovršetak ovog djela.

U češkoj filozofiji Hašekov roman *Doživljaji dobrog vojaka Švejka za svjetskog rata* ili književni lik Josef Švejk ne pojavljuju se kao cilj, središte ili okvir promišljanja pojedinih filozofa. Međutim, nije to ništa nemoguće ili neočekivano. Razumljivo je da filozofi svoja razmatranja ne usmjeravaju prvenstveno na razumijevanje narativne strategije romana, konstituiranje romanesknih likova ili fiktivnog vremena i prostora ili možda na analizu motiva.

Hašekov roman uvijek ima uslužnu funkciju u okviru filozofskih promišljanja. U takvom slučaju također je moguće razlučiti služi li roman više pasivnom potkrepljenju teze ili njegova uporaba u okviru određene filozofske refleksije (od filozofije povijesti, etike do ontologije ili metafizike) može pridonijeti promišljanju filozofskih pitanja, a time retrogradno i promišljanju interpretacije samog romana. Romani su, uostalom, fiktivni svjetovi u kojima likovi često razmišljaju o svom identitetu ili etičkim vrijednostima, postoje u mreži međuljudskih odnosa, njihovi postupci podložni su društvenim konvencijama, moraju se pomiriti s normativnim vrednovanjem od strane društva.

Češki filozofi Hašekov roman češće su koristili kao ilustrativnu komponentu u promišljanju pitanja iz područja etike, filozofije povijesti, ontologije ili metafizike, i to kao komponentu koja objašnjava ili potvrđuje, tako da Hašekov Švejk nije bio centripetalno središte njihovih promišljanja. Izuzetak su u određenoj mjeri tekstovi Karel Kosíka ili Václava Bělohradskog. Naprotiv, u traktatima J. L. Fischera ili Erazima Koháka Švejk predstavlja unaprijed zadanu shematiziranu ideju koju je kao rezultat interpretacije Hašekovog romana teško opravdati. Švejk tako postaje transversalni subjekt unutar češkog filozofskog diskursa 20. stoljeća, njegov identitet garantiran je prije svega označiteljem, a ne referencom na Hašekov roman. Tako postaje proizvod pojedinačnih subdiskursa koji je jednako teško shvatiti kao i narav književnog lika Josefa Švejka iz Hašekovog romana.

LITERATURA

Bělohradský, Václav 1991. *Přirozený svět jako politický problém. Eseje o člověku pozdní doby*. Praha: Československý spisovatel.

Blažiček, Přemysl 1991. *Haškův Švejk*. Praha: Československý spisovatel.

Černý, Václav 1932. „Dobry vojak Švejk je představován francouzskému publiku, u: *Nové Čechy*, 15(7), 26. listopada, str. 173–176.

Černý, Václav 1965. „Král Ubu a pan Josef Švejk, jeho poddaný“, u: *Host*, 12(6), str. 10–15.

Durych, Jaroslav 1927. „Český pomník (Dobry vojak Švejk)“, u: *Rozmach*, 5(4), 15. ožujka, str. 97–105.

Dyk, Viktor 1928. „Hrdina Švejk“, u: *Národní listy*, 68(105), 15. travnja, str. 1–2.

Fischer, Josef Ludvík 2013. „Národní tradice a česká filosofie“, u: Fischer, Josef Ludvík. *Výbor z díla III*. Olomouc: Univerzita Palackého, str. 61–76.

Grossman, Jan 1948. „Kapitoly o Jaroslavu Haškovu“, u: *Listy*, 2(1), 14. siječnja, str. 15–24.

Hašek, Jaroslav 1962. *Osudy dobrého vojáka Švejka. I./II., III*. Praha: Československý spisovatel.

Hegel, Georg Wilhelm Friedrich 1960. *Fenomenologie ducha*. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd.

Hejdánek, Ladislav 1965. „Sancho Panza, Švejk a Ivana Děnisović“, u: *Tvář*, 2(3), str. 31–32. (također u: Hejdánek, Ladislav 2010. *Setkání a odstup*. Praha: Oikúmené, str. 80–83.)

Hrabal, Jiří (ur.) 2016. *Švejk ve střední Evropě*. Olomouc: Vydavatelství Filozofické fakulty Univerzity Palackého.

Chalupecký, Jindřich 1983. „Podivný Hašek“, u: *Kritický sborník*, 3(2), str. 1–18.

Jankovič, Milan 1960. *Umělecká pravdivost Haškova Švejka*. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd.

Jankovič, Milan 1991. *Nesamozřejmost smyslu*. Praha: Československý spisovatel.

Kosík, Karel 1963a. *Dialektika konkrétního. Studie o problematice člověka a světa*. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd. (Na srpski preveo Krešimir Georgijević 1967. *Dijalektika konkretnog*. Beograd: Prosveta.)

Kosík, Karel 1963b. „Hašek a Švejk“, u: Jiří Hájek–František Benhart (ur.): *Souvislosti a perspektivy prózy. Mezinárodní setkání prozaiků a kritiků*. Praha: Československý spisovatel, str. 71–77. (Na hrvatski preveo Predrag Jirsak 1972. „Hašek i Švejk“, u: *Književna smotra*, 4(12), str. 37–41.)

Kosík, Karel 1993. *Století Markéty Samsové*. Praha: Československý spisovatel.

Kosík, Karel 2019. *Dialektika, kultura a politika. Eseje a články z let 1955–1969*. Praha: Filosofia.

Masaryk, Tomáš Garrigue [anonimno] 1928. „Švejk a senátor Dyk“, u: *Národní osvobození*, 5(114), 24. travnja, str. 3.

Máchova, Jiřina; Mácha, Karel 1963. „Demokratismus a Švejk“, „Švejkovství a socialismus“, u: *Lidé a socialismus. Problémy socialistického způsobu života*. Praha: Svobodné slovo, str. 153–161, 162–167.

Patočka, Jan 197[?]. „[Koncept eseje] Války 20. století a 20. století jako válka.“ Cit. prema: <https://archiv.janpatocka.cz/items/show/1422>, pristup 15. travnja 2023.

Patočka, Jan 1990. *Kacířské eseje o filosofii* dějin. Praha: Academia. (Na hrvatski preveo Matija Ivačić 2018. *Heretički eseji o filozofiji povijesti*. Zagreb: Litteris.)

Patočka, Jan 2006. „Co jsou Češi? Malý přehled fakt a pokus o vysvětlení“, u: Jan Patočka: *Češi II*. Praha: Oikúmené, str. 253–324. (Na hrvatski prevela Manja Hribar 2000. *Što su Češi?* Zagreb: Durieux.)

Růžička, Jiří 2021. „Švejk neboli o praxi. Několik poznámek ke Kosíkově čtení Švejka“, u: Prášek, Petr; Roreitnerová, Alena (ur.): *Myšlení hranice / hranice myšlení*. K životnímu jubileu Miroslava Petříčka. Praha: Nakladatelství Karolinum, str. 312–319.

Šalda, František Xaver 1928. „Jaroslav Durych, esejista“, u: *Šaldův zápisník* 1(1), str. 10–18.

Šalda, František Xaver 1928. „E. A. Longen: Jaroslav Hašek“, u: *Šaldův zápisník* 1(2), str. 73–76.

Uhde, Milan 1964. „Josef Švejk a Ivan Děníšovič“, u: *Divadlo* 15(8), str. 36–41.

Zumr, Josef 1998. *Máme-li kulturu, je naší vlastí Evropa. Herbartismus a česká filosofie*. Praha: Filosofia.

SUMMARY

ŠVEJK AS A PROBLEM IN THE HISTORY OF TWENTIETH-CENTURY CZECH PHILOSOPHY

The author deals with the transformations that took place in reflections upon “Švejk” within the Czech philosophical discourse in the course of the twentieth century. Although numerous studies

(spanning a diverse range of disciplines, from literary history to cultural studies) have been written within both the Czech and the international context about Hašek’s novel *The Good Soldier Švejk*, as well as about the ever-proliferating cultural product referred to as “Švejk”, to date nobody has focused systematically on how the phenomenon of Švejk has been reflected upon by Czech philosophers. The author traces and compares texts by Czech philosophers from T. G. Masaryk, J. L. Fischer, J. Patočka, K. Kosík, K. Mácha, L. Hejdánek, E. Kohák to V. Bělohradský, and arrives at the conclusion that within the Czech philosophical discourse of the 20th century “Švejk” takes on the character of a transversal subject, whose identity is guaranteed rather by the designation itself than by reference to Hašek’s novel, and is therefore a product of a constantly transforming discourse. His substantialisation is therefore just as impossible as the substantialisation of the character of the literary figure of Josef Švejk. However, the individual versions of “Švejks” have been influenced by contemporary readings of Hašek’s novel and conceptions of Švejk within the collective memory.

Key words: Czech philosophy, novel, literary figure, Czech identity, national character, Central Europe, Švejk, Jaroslav Hašek